

R

Den frie leg som børns eget følelsesarbejde: En oversigt over og diskussion af det psykodynamiske perspektiv på børns leg

Thomas Gitz-Johansen

Sammendrag

Artiklen er en oversigt over den psykodynamiske legeteori og en diskussion af dens aktuelle relevans for særligt daginstitutionsområdet. I artiklen gennemgås "klassiske" og nyere bidrag til teoriens udvikling, og også teoriens empiriske fundament og videnskabsteoretiske grundlag diskuteres. Det grundlæggende i den psykodynamiske legeteori er forståelsen af den spontane leg som børns måde at bearbejde og undersøge de følelser og tanker, der optager dem, og som de ikke nødvendigvis er i stand til at sætte ord på og bearbejde på anden måde. Der argumenteres for at den psykodynamiske legeteori kan bidrage med et fokus på sammenhæng mellem børns følelsesliv og den frie leg, hvilket er vigtigt i en tid, hvor der er politisk fokus på læring og målbare kompetencer på dagtilbudsområdet. Det påpeges dog også, at der mangler kvalitativ forskning, der fra et psykodynamisk perspektiv studerer børns leg i hverdagen i dagtilbud.

Abstract

The article presents a survey of the psychodynamic theories of play and a discussion of their present relevance to understanding play in day-care settings. The article includes "classic" and contemporary contributions to the theory, and the empirical evidence and epistemological foundations are discussed. The fundamental proposal of psychodynamic play theory is that spontaneous play can function as children's way of dealing with the emotions that preoccupy them, and which they are not necessarily capable of articulating and managing in other ways. The article argues that psychodynamic play theory offers a pertinent focus on the emotional content and functions of play. This focus seems especially relevant to include in a time where much political attention is given to cognitive learning and measurable competences in day-care settings. However, it is also pointed out that there is a shortage of evidence from psychodynamic research on children's play in day-care settings.

Baggrund: Den aktuelle udvikling på dagtilbudsområdet

I en dansk sammenhæng har dagtilbudsområdet historisk set været præget af en høj grad af autonomi (Kristensen og Bayer 2015a). I løbet af 1990'erne og siden starten

af det nye årtusinde har dette dog ændret sig markant, og der er nu lagt mere politisk styring af den indholdsmæssige del af det pædagogiske arbejde i vuggestuer og børnehaver (Gitz-Johansen 2009; Kampmann 2009). Det er kendetegnende for den faglighed, som er blevet indført med den

politiske regulering og indholdsbestemmelse, at den er rettet mod at beskrive lærings- og kompetencemål for børnene og at vuggestue og børnehave bliver opfattet som en form for skoleforberedelse, hvor de tidligere har haft deres egen berettigelse og målsætninger. Siden midten af 1990'erne er

- I takt med at der er kommet mere og mere fokus på at fremme dokumenterbare kompetencer og at opsætte målelige præstationskriterier for børnene, er der sket en detronisering af legen, som tidligere har været et helt central begreb i dansk vuggestue- og børnehavepædagogik.

der sket en udvikling, hvor børnehaver i stigende grad er blevet knyttet til læring og skoleforberedelse, og børn i daginstitutioner opfattes ifølge Kristensen og Bayer (2015b) i stigende grad som "læringssubjekter". Kristensen og Bayer skriver videre: "Læring udgør den vigtigste markering af pædagogisk arbejde, og det blev normerende for, hvad det vil sige at være pædagogisk subjekt i 00'erne – hvad enten der var tale om barnet eller pædagogen." (Kristensen og Bayer 2015b: 192) I en undersøgelse af kvalitetsbegrebets udfoldelse på dagtilbudsområdet drager Togsverd en lignende konklusion: "Grundlæggende synes der at være enighed om at området har bevæget sig fra en omsorgs- og opdragelsesdiskurs til en læringsdiskurs." (Togsverd 2015: 39) I en undersøgelse af den pædagogiske faglighed på dagtilbudsområdet skriver Ahrenkiel m.fl., at der siden årtusindeskiftet er sket en målretning af den pædagogiske professions arbejde i retning af det de kalder "en lærings- og kompetencedagsorden." (Ahrenkiel m.fl. 2013: 35) Også udviklingspsykolog og børneforsker Pernille Hviid (2016)

skriver i den forbindelse, at der er sket en "skoleliggørelse" af det danske dagtilbudsområde, og udviklingspsykologen Dion Sommer (2015) skriver, at det barnesyn, der nu er dominerende på dagtilbudsområdet, kan kaldes "præstationsbarnet". I dette barnesyn er fokus på at barnet skal opnå de målsætninger, som politikere, administratorer, akademikere og pædagogisk personale opsætter for børnenes udvikling, hvorimod interessen for barnets egne behov, situation, perspektiv, interesser og problematikker træder i baggrunden. Sommer (2015) taler også om, at et samtidigt aspekt ved det dominerende pædagogiske og politiske barnesyn kan kaldes "det kognitive barn". Altså en forståelse af børn, der hovedsageligt forholder sig til børns evne til kognitiv læring, hvorimod hensynet til børns følelsesmæssige behov og udvikling er trængt i baggrunden i en grad, så der nærmest ikke eksisterer begreber for det. Denne udvikling hænger givetvis sammen med at *læringsbegrebet* er blevet et centralt begreb for vuggestue og børnehave, ligesom det er for grundskolen og det videre uddannelsessystem (Kragh-Müller 2016).

- I dag er den psykodynamiske teori dog så godt som forsvundet som reference på det pædagogiske felt.

Som en central del af denne udvikling, er der sket et skifte i den rolle som børns leg tildeles på dagtilbudsområdet. Ahrenkiel m.fl. (2013) skriver således, at der siden 2003 fra både faglig og politisk hold har været et opgør med reformpædagogikkens betoning af værdien af børns såkaldte "frie leg". I takt med at der er kommet mere og mere fokus på at fremme dokumenterbare

kompetencer og at opsætte målelige præstationskriterier for børnene, er der sket en detronisering af legen, som tidligere har været et helt central begreb i dansk vuggestue- og børnehavepædagogik. Legen er ganske vist ikke blevet helt skubbet ud af den pædagogiske faglighed, men dagtilbudsforsker Peter Ø. Andersen skriver, at legen fra politisk og fagligt hold underordnes læring og indplaceres i et leg- og læringsparadigme: "Der er slet ikke noget nyt i, at børn lærer noget ved at lege, men der lægges nu vægt på, at det, som de lærer, kan planlægges, operationaliseres, dokumenteres og evalueres. På den måde ændres forståelsen af leg – ved at blive underordnet hensynet til børns synlige læring." (Andersen 2013: 15)

Den psykodynamiske legeteoris relevans og validitet

Denne artikels anliggende er at undersøge og diskutere det psykodynamiske¹ perspektiv på børns leg og udvikling, fordi det kan opfattes som en kontrast og modvægt til de ovenfor beskrevne tendenser på daginstitutionsområdet. Dels betoner den psykodynamiske legeforståelse legens følelsesmæssige aspekter snarere end de kognitive, og dels opfattes legen som barnets eget redskab for en indrestyret udvikling, hvilket er et væsentligt perspektiv i en tid, hvor eksternt definerede mål spiller en øget rolle på det pædagogiske felt.

Denne undersøgelse er ment som et bidrag til en genopdagelse og revurdering af psykodynamisk legeteori på det pædagogiske felt. Historisk set har psykodynamisk teori fungeret som en blandt mange inspirationskilder for det pædagogiske felt. I sit værk om opdragelsens historie nævner Knud Grue-Sørensen således, at Sigmund Freuds teorier har været en af inspirations-

kilderne for det 20. århundredes fortalere for en fri pædagogik (Grue-Sørensen 1966: 206). I en norsk sammenhæng nævner Reidar Myhre i sit værk om pædagogikkens historie også psykoanalysen som en af de væsentligste inspirationskilder for reformpædagogikken i den første halvdel af det 20. århundrede: "Den psykologiske impuls som fikk størst betydning for det generelle opdragelsesklime, var *psykoanalysen*." (Myhre 1996: 159) Også Freuds samtidige, Carl Jung, har været inspirationskilde for pædagogiske teoretikere og praktikere, om end i mindre omfang end Freud (Gitz-Johansen 2016a). I dag er den psykodynamiske teori dog så godt som forsvundet som reference på det pædagogiske felt (Taubman 2011). Det er derfor betimeligt at undersøge, om den stadig kan have relevans i dag.

Den psykodynamiske legeteori, har i dag en marginal position i legeforskningen. I en af de væsentligste tekstsamlinger om leg og legeteori findes ikke en eneste reference til psykodynamisk legeteori, hvilket kan tyde på at denne teori slet ikke er kendt, eller at den opfattes som en historisk parentes (Pellegrini 2011). I sin diskussion af leg og læring skriver Sommer (2015) ganske vist, at de psykodynamiske teorier i dag har en vis betydning, men han afviser dem derefter med det argument, at de angiveligt har en tendens til at være selvbekræftende og at de mangler en ordentlig evidensbasering. Den nedenstående gennemgang af den psykodynamiske litteratur om leg vil vise, at det ikke er tilfældet, at udviklingen af denne teori mangler evidensbasering. Der ligger et meget stort empirisk grundlag som fundament for udviklingen af denne legeteori, og teorien har udviklet sig i et nært samspil med empirisk afprøvning og iagttagelse. Der er dog ikke tale om evidensbasering i en kvantitativ forstand,

hvor teorien er udviklet på baggrund af metoder som kontrollerede eksperimenter, spørgeskemaundersøgelser og eller registerdata. I den psykodynamiske tradition er udviklingen af legeteorien hovedsageligt foregået som et samspil mellem iagttagelse i klinisk-terapeutisk arbejde med børn og en løbende refleksion over og udvikling af de mere generelle psykodynamiske teoridannelser (Gammelgaard 2015). I en diskussion af psykoanalysens videnskabsteori argumenterer Køppe (2014) for at selvom teorien ikke primært er udviklet fra kvantitativ forskning, så er den baseret på store mængder af empiri: "de mest fremtrædende analytikere alle har været fuldtidsarbejdende terapeuter, og at det er arbejdet med patienterne, der giver anledning til fremsættelsen af nye hypoteser og teorier." (Køppe 2014: 239)²

Den alment anerkendte kvalitative forskningsmetode, der kommer tættest på den psykodynamiske teoris vidensproduktion, er casestudiet. Foss (2009) og Gammelgaard (2015) peger således på, at den psykodynamiske teoriudvikling kan opfattes som en lang serie af casestudier, der på baggrund af et stort antal samtaler med hver enkelt patient bidrager til at skabe en indsigt i den menneskelige psyke, dens indre processer og dens samspil med omverdenen. Denne form for viden er ikke egnet til at formulere generelle lovmæssigheder i naturvidenskabelig forstand, men den kan ligesom andre former for kvalitativ vidensproduktion bidrage til en større grad af forståelse for og indlevelse i menneskers liv og subjektivitet.

Køppe (2014) nævner desuden, at det psykodynamiske blik interesserer sig for processer, der foregår indeni subjektet og i særlig grad for de processer, der er ubevidste for individet selv. I denne udforskning af indre psykologiske processer må psyko-

analytikeren eller forskeren aktivt anvende sin egen subjektivitet for at kunne få indsigt i patientens eller forskningssubjektets indre processer. Der er altså tale om en subjekt-subjekt relation, der er kendetegnende for den humanistisk-hermeneutiske forskningstradition, og ikke en subjekt-objekt relation, hvor forskningens "genstand" ideelt set kan betragtes neutralt og distanceret. Også her findes en kontrast til en mere positivistisk, kvantitativ eller naturvidenskabelig forståelse af videnskab og evidens. Optagetheden af med en kvalitativ tilgang (i modsætning til fx hjerneforskningens naturvidenskabelige tilgang) at undersøge ubevidste processer, gør, med Gammelgaards (2015) ord, den psykodynamiske erkendelsesmetode "anti-scientistisk" i den forstand, at den påkalder sig en bred humanistisk, kvalitativ videnskabsforståelse og modsætter sig en begrænset, kvantitativ videnskabsforståelse.

Det skal nævnes, at den psykodynamiske legeteori ikke udelukkende hviler på casehistorier fra klinisk-terapeutisk arbejde. Som den nedenstående gennemgang vil vise, er der også lavet et mindre antal mere traditionelle kvalitative legestudier, og denne forskning vil blive præsenteret efter den "klassiske" psykodynamiske legeteori, der har sit empiriske fundament i det kliniske arbejde med børn.

Den generelle psykodynamiske forståelse af leg

I den psykodynamiske litteratur opfattes legen som barnets egen måde at udtrykke og bearbejde sine indre problematikker, konflikter og drifter, som barnet kan være mere eller mindre bevidst om selv. Man kan sige, at barnets indre følelsesmæssige processer bliver en slags motor for legen, der dels giver disse temaer et symbolsk

udtryk i legen, men som også kan fungere som en måde at lege sig igennem disse temaer. I deres bog om et psykodynamisk legebegreb (en af de få på området), opsummerer Solnit m.fl. således den psykodynamiske opfattelse af leg på denne måde:

Among the most interesting aspects of play are the ways in which it reflects inner life, tensions, and the child's response to internal and external challenges; the therapeutic mediation of play. And its *potential power to help move development forward* by allowing the child to review his or her situation, explore new possibilities, experiment with new solutions, and find new integrations. (Solnit, Cohen og Neubauer 1993: 2)

Forfatterne peger i den sammenhæng på, at den frie leg gør børn i stand til bedre at kunne håndtere følelsetilstande som ængstelser, stress og spændinger. Legen kan således siges at være en slags pendant til det terapeutiske arbejde, som voksne kan udføre i psykoterapi (Mehon 2004). Fordi den frie leg kan udtrykke de indre følelsesmæssige temaer, som barnet er optaget af, kan den voksne iagttager desuden bruge legen som en kilde til indsigt i, hvad der aktuelt rør sig i barnets indre subjektive verden (King 1993).

Den schweiziske psykolog Piaget (1969), der kortvarigt var inspireret af den psykodynamiske teori, men som forlod den til fordel for et mere kognitivt fokus, har beskrevet børnehævedalderen (den såkaldte "præoperationelle fase" fra 2-7 år) som den alder, hvor børn som regel har den største kapacitet til at forholde sig løst til realiteten og at leve sig ind i legens fiktive, symbolske univers. Også Solnit, Cohen og Neubauer gør opmærksom på, at man i den psykodynamiske tradition netop opfatter børne-

havealderen som "legens guldalder", hvor mange børn har de bedste forudsætninger for at kunne bruge legen til bearbejdning og udvikling (Solnit, Cohen og Neubauer 1993). Det fremhæves dog også af disse forfattere, at de fleste børn bliver ved med at lege og at kunne bruge legen, med mindre traumer eller udviklingsforstyrrelser blokerer legeevnen. Men selvom legen altså kan fortsætte hele livet igennem kan netop børnehævedalderen og den tidlige skolealder altså opfattes som den alder, hvor børn udviklingsmæssigt og personligt kan have aller mest gavn og fornøjelse af at lege.

I det følgende vil jeg gå dybere ind i de forskellige "klassiske" psykodynamiske bidrag til udviklingen af teori om børns leg. Jeg vil i denne sammenhæng kort redegøre for de forskellige teoretiske bidrag. Jeg vil undervejs også gøre rede for det empiriske grundlag, som disse bidrag er udviklet i samspil med, for på den måde bedre at kunne vurdere det empiriske belæg for teorierne. Endelig vil jeg gennemgå den nyere empiriske forskning på området, og særligt fokusere på forskningen i leg udenfor den terapeutiske situation og særligt på forskning, der undersøger leg i dagtilbud.

Sigmund Freud

Sigmund Freud var som bekendt den første psykoanalytiker, og han var også den første, der indenfor denne tradition diskuterede legens funktion for børn. I sit essay *Beyond the Pleasure Principle* (1922) forbinder Freud først og fremmest børns leg med børns generelle søgen efter at opnå nydelse og undgå ubehag. Børn leger med andre ord, fordi det for dem er forbundet med nydelse. Uden at afsværges denne grundhypotese bevæger Freud sig dog ind i en diskussion af en halvandetårig drengs leg, som udvider legens psykologiske betydning. Det grund-

læggende psykodynamiske islæt i Freuds diskussion af denne drengs leg er, at legen analyseres ud fra dens implicitte betydning for drengen, der var skjult for andre. På det konkrete niveau gik drengens leg ud på, at han skjulte legetøj og andre genstande, og fik dem til at dukke frem igen mens han udstødte en langtrukket "o-o-o-o"-lyd. Drengens mor var ofte væk fra hjemmet i nogle timer, hvilket drengen tolererede uden at blive ked af det. Freud ser dog drengens "forsvinde-og-blive-fundet-igen"-leg som hans måde at håndtere sin følelsesmæssige reaktion på, at moderen forsvinder i nogle timer. Legens konkrete følelsesmæssige funktion for drengen kan være, at han udholder moderens fravær ved at opleve en tings forsvinden og genkomst, og dermed får en symbolsk oplevelse af moderens genkomst, indtil hun faktisk kommer tilbage. Freud diskuterer også den mulighed, at drengen kan identificere sig selv med den ting, der bliver væk, som en måde at straffe moderen ved symbolsk at sige til hende: "Hvis du går fra mig, så går jeg også bare fra dig!" Desuden nævner Freud, at legen kan være en måde, hvor drengen forvandler sin situation fra at være passiv og hjælpeløs i forhold til moderens kommen og gåen, til at være aktiv og handlende; i virkeligheden kan drengen ikke styre, hvornår moren går, eller hvornår hun kommer tilbage til ham, men i legen er det ham, der kan bestemme, hvornår noget forsvinder og hvornår det kommer tilbage. Freud nævner også, at børns lege generelt kan tolkes som deres måde at bearbejde stærke og overvældende indtryk ved at gentage dem i symbolsk form, hvor de er mere følelsesmæssigt håndterbare end den oprindelige oplevelse. Hvor barnet har mange oplevelser af at være udleveret til omgivelsernes forgodtbefindende og derfor må opleve mange begivenheder fra en magtesløs position, så kan

barnet i legen gennemspille situationerne i en situation, som han eller hun selv behersker.

Melanie Klein

Den østrigsk-britiske psykoanalytiker Melanie Klein er generelt anerkendt som den første psykoanalytiker, der arbejdede direkte med børn. Klein opdagede, at barnets naturlige måde at udtrykke sig på er gennem leg (Segal 1989). Leg var for Klein ikke "bare leg" men et stykke arbejde med at udtrykke og beherske den angst og de indre konflikter, der har rødder i barnets ubevidste psyke. For Klein er leg på den måde nært beslægtet med natlige drømme og kan derfor forstås på samme måde, som man i den psykoanalytiske tradition arbejder med at tolke drømme og frie associationer, som et udtryk for indhold i menneskers ubevidste psyke. Kleins forståelse af børns leg kom fra hendes arbejde med psyko-terapeutisk behandling af børn, som kom i terapi (analyse) hos hende. Normen var, at et barn skulle komme i terapi hos hende fem gange om ugen og 50 minutter ad gangen (Segal 1989: 41).

Kleins forståelse af børns leg er tæt forbundet med hendes udlægning og udvikling af den freudianske teori. Klein (1929) knytter legen til begrebet "phantasi" (eng. "phantasy"), der er et af den kleinianske teori-dannelses kernebegreber. Phantasi er beslægtet med det almindelige ord "fantasi", forstået som ikke-virkelige indre billeder og idéer. Phantasi er dog ikke bevidste forestillinger men ubevidste forestillinger, der er lagret som grundlæggende elementer i individets ubevidste psyke, og det er ikke uden videre muligt at forandre dem. Med Susan Isaacs (1948) ord er phantasi en form for subjektiv repræsentation af underliggende (ubevidste) følelses-

mæssige og psyko-biologiske processer og konstellationer. Hos alle børn er de ubevidste phantasier forbundet med en vis angst, da de indeholder impulser, der er angstfremkaldende. For Klein er spædbarnets forhold til moderen for eksempel altid (og i særlig grad hos omsorgssvigtede børn) forbundet med både lyst og kærlighed på den ene side og had og aggression på den anden (Klein 1930). De kærlighedsfulde følelser kan umiddelbart accepteres af omverdenen og af barnet selv. De mere destruktive og negative følelser, er vanskeligere for det lille barn at vedkende sig bevidst, da disse følelser opfattes som en trussel mod moderens fortsatte omsorg og hengivenhed overfor barnet.

Ifølge Klein fungerer børns leg på den måde, at de ubevidste phantasier, som barnet ikke kan acceptere bevidst og direkte, kan gennemspilles i symbolske scenarier. I legen kan hadet, modet og frygten for moderen for eksempel gestaltes i én helt ond fantasifigur, mens kærligheden til moderen og moderens omsorg kan gestaltes i en anden, helt god figur. Barnets eget bevidste jeg (ego) kan gestaltes i en tredje figur, som kan handle i forhold til de to moderfigurer, der repræsenterer to dele af barnets ubevidste moder-billede eller moder-fantasi. Den proces, hvor figurer i leg eller i bevidste fantasier er forbundet med forskellige dele af barnets phantasier, kalder Klein "personifikation" (1929). Legens rolle er for barnet, at den giver en vis forløsning for de indre konflikter, som udspiller sig i dets ubevidste psyke.

Det er uklart i hvilken grad Klein mener, at legen i sig selv er i stand til at løse disse indre konflikter og spændinger, eller om barnet blot gennemspiller dem i legen. Klein nævner dog, at legens gennemspilninger af ubevidste temaer (fantasi) kan skabe en lettelse af det indre pres, som disse kon-

flikter skaber i barnet. Kun hvis de indre konflikter bliver for stærke til, at barnet bl.a. ved hjælp af leg kan dæmpe dem nok til at kunne fungere i dagligdagen, har barnet brug for hjælp fra en terapeut, der kan indgå i legen, beskytte legen og tolke legens indhold af ubevidst fantasi, og på den måde bevidstgøre noget af konflikt-materialet. I en terapi-situation skal legen altså ikke alene gøre det psykologiske arbejde. Terapeuten (analytiker) bringer arbejdet fremad ved at tilbyde barnet tolkninger af de motiver og konflikter, der fremkommer i dets leg. Når legens indhold således bliver gjort bevidst, skulle det løse op for de emotionelle spændinger og blokeringer, som indtil da på forskellig måde har plaget barnet og hæmmet dets udfoldelse og udvikling.

Anna Freud

Sigmund Freuds datter Anna Freud var ligesom Klein en af de første psykoanalytikere, som beskrev symbollegens psykologiske funktion. Under anden verdenskrig var Anna Freud med til at oprette tre børneinstitutioner, The Hampstead Nurseries, hvor man tog sig af krigsramte børn (Midgley 2007). Udover at give disse børn et hjem og pleje brugte Anna Freud og hendes kollega, Dorothy Burlingham, også disse institutioner til at bedrive psykoanalytisk forskning, hvor de ved at observere børnenes adfærd kunne få viden om den tidlige barndom, som ellers kun havde været tilgængelig gennem de voksne patienters erindringer og symptomer.

Anna Freud (1973, 1976) beskriver blandt andet, hvordan børnene, når de er hjemme på besøg hos deres familie, opsnapper en masse små detaljer og begivenheder fra familielivet, som bringes tilbage til livet på institutionen, hvor disse erfaringer deles

gennem den indbyrdes leg. Under krigen var mange fædre enten borte eller døde, og børnene opsnaptede under besøgene i hjemmet, hvad de kunne om fædrenes rolle, og bragte det ind i deres indbyrdes leg. Det samme gjaldt viden om familielivet i det hele taget, som mange af børnene ikke selv havde adgang til, men som de kunne opleve og lære af gennem de hjembragte erfaringer, som blev inkorporeret i deres fælles lege. Anna Freud beskriver også, hvordan børnene på institutionerne bearbejdede deres oplevelser fra luftbombardementer i deres leg. De legede, at huse blev bombet i stykker fra luften, og de legede gasangreb. Under disse lege viste børnene ikke tegn på frygt men snarere en forhøjet spænding ved legen. Ifølge Anne Freud tjente disse lege til at børnene kunne afreagere og få en følelsesmæssig lettelse ovenpå de voldsomme begivenheder.

Erik Erikson

En anden af de mest indflydelsesrige psykoanalytiske børnetereapeuter er Erik Erikson. Erikson gennemgik selv en psykoanalyse hos Anna Freud i Wien, og han arbejdede senere som børneanalytiker i USA. Hans teorier om børns leg har rødder i dette kliniske arbejde med børn. Erikson tager udgangspunkt i at børn udtrykker ubevidste ønsker, fantasier og drifter i deres leg. Han argumenterer for at børn i deres leg dramatiserer deres mest centrale indre psykologiske konflikter (Erikson 1977). Ligesom sine forgængere lægger Erikson vægt på at børn kan inddrage og behandle konflikter og følelser i legen, men Erikson forstår i højere grad end Klein og Anna Freud legen som terapeutisk i sig selv, og ikke blot i kraft af analytikerens fortolkning af den. Erikson kalder derfor legen for "the most natural self-healing measure child-

hood affords." (Erikson 1963: 215) Erikson lægger desuden vægt på at legen ikke kun viser psykiske konflikter og tendenser, men at der i legen også er en mulighed for fornyelse og forandring. Legen behandler fortiden og de følelser og erfaringer, der stammer derfra. Samtidig er legen dog også rettet mod at tilpasse barnet til den nutid og fremtid, som barnet bevidst eller ubevidst også er orienteret imod. Desuden lægger Erikson vægt på at legen ikke kun skal forstås som en måde at behandle besværlige erfaringer og at tilpasse sig udfordrende omstændigheder. Legen er i sig selv forbundet med glæde og lyst, og en stor del af legens værdi kommer fra den spontane glæde ved kreativ selvudfoldelse, som er et grundlæggende element i legen.

Donald W. Winnicott

Winnicott var oprindeligt børnelæge og psykiater og uddannede sig senere til psykoanalytiker. I hans arbejde er han meget inspireret af Klein, og hans teori om børns leg tager udgangspunkt i tidligere psykoanalytiske indsigter, men han bevæger også teorien i en ny retning. Man kan måske sige, at Winnicotts legeteori er den mest komplette indenfor den psykoanalytiske tradition. Winnicott viderefører sine forgængeres forståelse af, at børn kan bruge legen til at bearbejde stærke følelsesmæssige indtryk og indre psykiske konflikter. Om betydningen af børns leg i førskolealderen skriver han for eksempel: "In the pre-school years play is the child's principal means of solving the emotional problems that belong to development. Play is also one of the child's methods of expression – a way of telling and asking." (Winnicott, 1964: 198) Winnicott skriver derfor: "Det er godt altid at huske på, at leg i sig selv er en form for terapi." (Winnicott 2003: 89) Det særlige for Winnicott

er dog, at han ligesom Erikson også viser legens mere almene udviklingsmæssige funktioner, der ikke nødvendigvis er koblet til bearbejdning af stærke oplevelser, og han kobler legen til muligheden for et sundt og kreativt liv. Med begreber om overgangsobjekter og "det potentielle rum" sætter Winnicott fokus på, at børn fra den helt tidlige alder har en evne til at anvende ydre objekter (en snor, en sut, et bryst, en dukke, mm.) i den indre verdens tjeneste. Han beskriver, hvordan ydre objekter bliver symboler, som i barnet er forbundet til indre processer. En snor bliver til en symbolsk forbindelse med moderen, som tillader spædbarnet at bevæge sig lidt længere væk fra moderen, end det ellers ville turde.

I sit hovedværk om leg (2003, oprindeligt fra 1971) bevæger Winnicott sig videre og kobler legen til muligheden for at udvikle en grundlæggende sund og autentisk personlighed. Winnicotts begreb om "det falske selv" (1996) betegner en psykologisk tilstand, hvor individet har over-tilpasset sig til omgivelsernes krav og forventninger, og derved har mistet kontakten til sine egne indefra kommende impulser eller til det, som Winnicott kalder "selvet". I legen har barnet mulighed for at være i en ikke-fokuseret tilstand, hvor barnet tilsyneladende formålsløst undersøger og udtrykker de indefra kommende impulser og indfald, som viser sig. I denne (tilsyneladende) formålsløse proces dukker impulser fra selvet op: "Det er i legen og kun i legen, at det enkelte barn eller den enkelte voksne er i stand til at være kreativ og bruge hele personligheden, og det er kun ved at være kreativ, at individet opdager selvet." (Winnicott 2003) Winnicott ser også legen som udgangspunktet for al egentlig kreativitet. Kreativitetens kerne er for Winnicott den tilstand, hvor impulser kan dukke op inde fra individet selv (fra selvet eller det

ubevidste), og individet kan opfange disse impulser og lege med dem. Winnicott kobler evnen og muligheden for at leve kreativt med oplevelsen af at leve et meningsfuldt liv: "Enten er det sådan, at mennesker lever kreativt og føler, at livet er værd at leve, eller også kan de ikke leve kreativt og tvivler på tilværelsens værdi." (Winnicott 2003: 117) Dermed bliver den legende tilstand til grundlaget for et godt og meningsfuldt liv.

Carl Jung

Udover arven fra den freudianske psykoanalyse har også den jungianske psyko-dynamiske tradition, den analytiske psykologi, bidraget til forståelsen af børns leg. Jung har ikke selv skrevet meget om børn og barndom, da han hovedsageligt beskæftigede sig med voksenalderen og "livets anden halvdel". Jung har heller ikke beskæftiget sig i særlig høj grad med leg, men med reference til Schiller beskriver han evnen til at lege som fundamentet for al fantasi og kreativ virksomhed (Jung 1971). Jung nævner også, at det er evnen til at lege, der ligger bag alle former for psykologisk symbolisering, hvilket bl.a. vil sige evnen til kunstnerisk og poetisk skabelse (Gitz-Johansen 2016b). I Jungs selvbiografi (1984) fremgår det, at Jung selv har opdaget og anvendt leg som en måde at finde ny inspiration men også som en måde at håndtere og komme igennem sine egne personlige livskriser. Skønt Jung ikke udover disse bemærkninger har beskæftiget sig med børns leg, er der dog ingen tvivl om, at han vurderede legens potentiale for både kreativ og terapeutisk virksomhed meget højt.

Dora M. Kalff

Dora M. Kalff var uddannet i jungiansk psykoanalyse, og med inspiration fra den

engelske børnelæge og børneterapeut Margaret Lowenfeld udviklede hun den legeterapeutiske metode, som hun kaldte "sandplay". Lowenfeld havde etableret en børne-terapeutisk metode, som hun kaldte "the world technique" (Lowenfeld 1979) I de fleste henseender beholdt Kalff i praksis denne metode, men anvendte dog metoden i en jungiansk psykodynamisk teoriramme, der betoner betydningen af psykens egne indre processers terapeutiske effekt. Den jungianske psykologi opererer med et begreb om "selvet", der kan forstås som et regulerende element i den ubevidste psyke. Kalffs mål for sandplay-metoden var at give barnet en ramme, hvor det kunne lade ubevidste processer udspille sig i legen, og hvor selvets ubevidste styring af processerne kunne gives plads fremfor de mere bevidste jæg-styrede processer: "I aim to give the child's Self the possibility of constellating and manifesting in therapy." (Kalff 2003: 7) Ligesom de øvrige psykodynamiske teoretikere forstod også Kalff barnets leg som en måde at fremstille barnets indre liv med dets konflikter og dynamikker i en synlig form. Med sin baggrund i den jungianske psykodynamiske teori havde Kalff dog en teoretisk funderet tillid til, at barnet i dets leg ikke blot kunne udtrykke sine indre tilstande, men også med styring fra den ubevidste del af psyken, kunne bruge legen som terapeutisk redskab til at løse op for psykiske problemer, skabe flow i den psykiske energi (libido) og skabe udvikling. Ligesom Lowenfeld lagde Kalff vægt på, at den voksne terapeuts tilstedeværelse er nødvendig som en støtte til barnets frie legeproces og som et observerende vidne til processen, men ikke som en analyserende fortolker af processen.

Leg udenfor terapilokalet

Det er tydeligt, at langt de fleste studier, der fra et psykodynamisk perspektiv belyser legens funktion i børns liv og udvikling, stammer fra terapitimer. Der findes dog også en mere begrænset litteratur, der stammer fra iagttagelse af børns liv udenfor terapilokalet. Et af de mest illustrative studier af, hvordan børns leg tjener følelsesmæssige og udviklingsorienterede formål, stammer ikke fra et egentligt forskningsprojekt, men fra de observationer af og informationer om børns leg, som forfatteren Gerard Jones (2002) har samlet. Med brug af en række empiriske hverdageksemples beskriver Jones, hvordan børn og unge inddrager elementer fra den kommercielle populærkultur (superhelte, rap, film, legetøj, computerspil, mm.) i deres leg, og på en terapeutisk måde bruger dem til at udtrykke, udleve og bearbejde særligt deres aggressive og voldelige impulser og følelser.

Der eksisterer også et mindre antal forskningsmæssige studier af børns leg udenfor terapilokalet, som trækker på psykodynamisk legeteori. Dahl (1993) har således studeret seks drenge og fire piger i en børnehave ("nursery school"), som har leget under observation i et eksperiment. I eksperimentet tillader fantasilegen børnene at udforske deres køn på måder, der både følger ret kønsstereotype linjer, og som samtidig åbner for konstante spørgsmål og meget individuelle afprøvninger af hvad det vil sige at være dreng og pige og mand og kvinde. Der er også studier, der viser børns brug af leg i hverdagslivet til at håndtere traumatiske erfaringer fra Holocaust (Eisen 1988; Rosner 2014) og krig (Hopp 2014, Porat og Meltzer 2014). Haight m.fl. (2006) har studeret forskelle i legetemaer og samspil i leg mellem børn og voksne mellem henholdsvis velfungerende og dys-

funktionelle familier, og de diskuterer legens potentiale til at "reparere" de traumer, som børnene i de dysfunktionelle familier pådrager sig. Magagna (2002) refererer fra et observationsstudie hvordan en godt 9 måneder gammel dreng langsomt udvikler en evne til at udvikle sit følelsesliv gennem leg. Han bruger for eksempel gemmelege til at undersøge og erfare sin forbindelse til sine forældre, og i legen giver han sig selv oplevelser af at være væk fra forældrene, at udholde adskillelsen og at blive fundet af dem igen. I leg undersøger han også temaer som konflikt og at blive venner igen. En anden undersøgelse (Dunn 1993) viser hvordan "tittle-bøh"-lege ("peekaboo") mellem småbørn og voksne kan fungere som en spændende og nydelsesfuld måde at øve sig i at udholde, at mor og far forsvinder i perioder. Fayolle (2014) viser gennem et studie af en 4 år gammel dreng med en alvorlig kronisk sygdom, hvordan drengens leg med legetøjsdinosaurer bliver en symbolsk repræsentation og håndtering af drengens indre tilstande som fx smerte og ængstelse. For drengen bliver denne leg også en kilde til glæde i en tilværelse præget af sygdom og hospitalsbesøg.

- Der er stadig ret få bidrag fra denne tradition, der belyser børns leg i en hverdagssammenhæng, men der er et par væsentlige undtagelser.

Andre studier diskuterer værdien af leg mellem fædre og sønner, men der anvendes her dog ikke empirisk materiale men udelukkende teoretisk argumentation (Bernstein 2014; Munk 2014). Fra New Zealand stammer et studie, der har undersøgt sammenhængen mellem børns generelle bekymringer og optagetheder, som deres møder oplever det, og de temaer, som børn

inddrager i deres leg (Kramer 1996). Formålet i dette studie er at undersøge, om der faktisk er en sammenhæng mellem temaer i børns hverdagsliv. Dette studie konkluderer, at børn i førskolealderen ikke inddrager alle de temaer, som de efter deres mødres opfattelse er optaget af, i deres leg, men der konkluderes også, at det ser ud til at være gavnligt for børnene, når de gør det, fordi symboliseringen af hverdagstemaer i legen ser ud til at hjælpe dem med at håndtere stress og forandringer i deres livs-omstændigheder.

Leg i dagtilbud

Der er meget få studier, der fra et psykodynamisk perspektiv belyser børns leg i dagtilbud. Dette skyldes sikkert, at der er vægtige metodiske vanskeligheder forbundet med at bedrive forskning fra et psykodynamisk perspektiv. Det psykodynamiske perspektiv på mennesker handler i al væsentlighed om følelsesmæssige processer, der ofte er ubevidste, og dermed ikke fuldt bevidst for subjektet selv. Det vanskelige spørgsmål er her, hvordan man som forsker kan få indsigt i menneskers indre processer, hvilket er særligt vanskeligt, hvis disse processer er helt eller delvist ubevidste for de pågældende. I en analytisk-terapeutisk situation, foregår arbejdet ofte flere gange om ugen over flere år, og i denne situation er der mulighed for at terapeuten kan få sine antagelser af eller bekræftet gennem patientens respons og terapiens forløb. Det er vanskeligt at forestille sig et forskningsdesign, der tillader et lige så intenst og langvarigt samspil mellem forsker og informanter. Enkelte studier har dog på forskellige måder overkommet denne udfordring med at kunne få adgang til de indre processer i børns leg. For eksempel har Bateman, Danby og Howard

(2013) lavet et studie af, hvordan børn efter et jordskælv inddrog deres oplevelse af jordskælvet i deres lege med hinanden. Konklusionerne fra dette studie viser, at børnene kan bruge leg til at bearbejde sådanne voldsomme oplevelser, hvis de gives tid og mulighed for det. Det forskningsmæssigt vanskelige er i dette tilfælde, at det er svært at forudse et jordskælv og at inddrage det i et forskningsdesign.

En tradition, der anvender et psykoanalytisk perspektiv til at forstå spædbørn og småbørns indre subjektive verden, er metoden spædbarnsobservation ("infant observation"). Denne metode er udviklet ved Tavistock Institutet i London, og stammer især fra psykoanalytikeren og børne terapeuter Esther Bicks arbejde (Briggs 2002). Denne tradition er egentlig udviklet som en del af uddannelsen af psykoanalytikere, men den er i de senere år blevet udviklet til en egentlig forskningsmetode (Gitz-Johansen 2017). Fokus for spædbarnsobservation har hovedsageligt været samspillet mellem mor/forældre og spædbørn, men indenfor de senere år er den også blevet anvendt til forskning med børn i dagtilbudsalderen. Der er stadig ret få bidrag fra denne tradition, der belyser børns leg i en hverdagssammenhæng, men der er et par væsentlige undtagelser. Adamo (2001) beskriver således, hvordan børns indbyrdes leg i dagtilbud kan give dem mulighed for at udtrykke og rumme oplevelser og følelsesmæssige tilstande. Som eksempel nævnes drengen Mario, der er 4 år gammel, og som skal flytte fra England til Frankrig. Både Mario og de andre børn, som er hans venner, er oprevet over udsigten til at han skal forlade dem for altid. Gruppen af børn leger i et legehus, og Adamo beskriver hvordan legehuset i legen bliver til et symbolsk udtryk for og bearbejdning af den forestående adskillelse.

Et eksempel på spædbarnsobservationsmetoden brugt til at studere børns leg i dagtilbud kommer fra Yeo (2014), hvor en 4-årig dreng Faizuls leg i børnehaven bliver observeret og beskrevet. Faizul er lige startet i børnehaven, og observatøren oplever ham som usikker og skrøbelig i den nye og ukendte situation. Faizul er i børnehaven meget optaget af at lege med legoklodser og at bygge høje tårne med klodserne. Igennem observationerne bliver det synligt hvordan Faizuls leg med at bygge tårne af klodserne samtidig er et psykologisk arbejde med at bygge en indre følelse af styrke og sikkerhed op indeni Faizul selv. Byggeriet er således på samme tid en fysisk aktivitet og en psykologisk aktivitet, fordi arbejdet med klodserne for Faizul symboliserer hans egen indre tilstand. Denne leg med at bygge tårne er således samtidig en synliggørelse af Faizuls arbejde med at finde tryk og selvtillid til at indgå i børnehaverhverdagen på lige fod med de andre børn. Yeo beskriver hvordan Faizul i sine første par måneder i børnehaven formår at bygge sig selv op fra en tilstand af skrøbelighed og usikkerhed, til en tilstand af større selvsikkerhed. Faizul bruger i denne proces dels byggeklodserne til symbolsk at opbygge mere indre styrke gennem det ydre byggearbejde, og han bruger også personalet og de andre børn til at få trøst og støtte af. Yeo beskriver desuden, hvordan Faizul bruger en rolleleg, hvor han leger at han er en Power Ranger-superhelt, til at gøre sig mere selvsikker og psykologisk stærkere, end han ellers er i børnehaven, hvor han fremstår som nervøs og skrøbelig. Faizul bruger også legoklodser til at bygge skydevåben, som tilsyneladende giver ham en midlertidig følelse af at være stærk og uovervindelig. Indlevelsen i rollen som superhelt og legen med lego-geværer giver Faizul en psykologisk støtte i en krævende periode.

Som det er tilfældet med psykodynamiske studier er valideringen af studiets konklusioner afhængig af, om det empiriske belæg for tolkningerne præsenteres overbevisende. Det kan ikke objektivt bekræftes eller afkræftes, om Faizul virkelig anvender legen med legoklodser og Power Ranger på den psykologiske måde, som Yeo beskriver. Observatørens tolkning er ikke blot bygget på observerbar iagttagelse af drengen Faizul, men også på en indlevelse i og fortolkning af hans leg og hans følelsesmæssige stemning. Denne indlevelse og fortolkning kan ikke dokumenteres objektivt, men den kan søges formidlet i de empiriske eksempler, og konklusionernes troværdighed beror på, om læseren bliver overbevist af observatørens genfortælling af forløbet.

Konklusion

Ud fra ovenstående mener jeg at kunne konkludere, at den psykodynamiske legeteori og legeforskning repræsenterer et vigtigt bidrag til at forstå børns leg, selvom dette bidrag i dag fylder meget lidt i både forskning og praksis på det pædagogiske felt. Ovenstående gennemgang peger på, at det er væsentligt igen at bygge teoridannelse og praksisudvikling på de forståelser af børn leg, som er oparbejdet i den psykodynamiske tradition.

Ovenstående gennemgang viser dog også, at der er nogle vigtige spørgsmål, som savner en grundigere afklaring. Da langt det meste forskning og teoriudvikling på området stammer fra psykodynamisk terapi med børn, er der en betydelig usikkerhed omkring, hvor meget denne leg har tilfælles med den leg, som foregår i børns hverdag i daginstitutioner og fritid. Fra legeterapien er det dokumenteret, at børns leg har et potentiale som redskab for følelsesmæssig

vækst og udvikling. Det er dog ikke særlig godt forskningsmæssigt belyst i hvilken grad sådanne processer også foregår i børns leg i en almindelig daginstitutionshverdag. De nyere forskningsbidrag har vist, at børn kan inddrage stærke følelsesmæssige temaer i legen, som har forbindelse til deres hverdag og aktuelle indre tilstand, men der er ikke megen psykodynamisk forskning, der viser, *hvordan* leg i hverdagen virker i barnets psyke og følelsesliv. Denne mangel knytter sig uden tvivl til det metodiske og epistemologiske problem, som det er at få adgang til børns subjektive oplevelser under leg, og dette problem bliver kun større, hvis man går ud fra, at en stor del af legens psykologiske processer foregår på et ubevidst plan, og barnet derfor ikke selv vil kunne redegøre for disse processers indhold. Kramer (1996) peger i den forbindelse på, at der i psykodynamisk forskning altid er en risiko for fejlfortolkning og overfortolkning, og at dette forhold også gør sig gældende i udforskningen af børns leg. Det betyder dog ikke, at en psykodynamisk udforskning af børns leg udenfor den terapeutiske praksis er umulig. For eksempel viser erfaringerne fra spædbarnsobservationstraditionen, at det faktisk er muligt at nærme sig selv de yngste børns subjektive oplevelser. Selvom denne type forskning er hverken simpel eller uproblematisk (og det kan måske siges om alle former for forskning), så viser den, at der kan komme et rigt materiale ud af at studere børns leg kvalitativt og fænomenologisk.

Særligt i en situation, hvor det forskningsmæssige og politiske fokus på dagtilbudsområdet er så fokuseret på (kognitiv) læring og målbare kompetencer og præstationer, forekommer det væsentligt igen at være opmærksom på det psykodynamiske perspektiv på børns frie leg, hvor legens følelsesmæssige aspekter er i fokus.

Det psykodynamiske perspektiv har blik for legens følelsesmæssige funktioner, og dette fokus på følelser er væsentlig at fremhæve, da børns udvikling ellers kan komme til at blive forstået som rent intellektuel og kognitiv og som en læring af færdigheder og kompetencer. I sin undersøgelse af den frie legs betydning for børn gør Gray (2013) således opmærksom på, at det seneste halve århundredes gradvise nedgang i børns muligheder for ikke-voksenstyret leg er foregået parallelt med en gradvis stigning i psykiske symptomer som angst, depression og en oplevelse af udsathed og hjælpeløshed blandt børn og unge. Denne undersøgelse stammer fra USA, og kan ikke umiddelbart overføres til en dansk/skandinavisk kontekst, men den kan tjene som en påmindelse om, at børns liv ikke kun

handler om kognitive og målbare færdigheder, men også om følelsesmæssig udvikling og trivsel. I den sammenhæng kan indsigterne fra det psykodynamiske perspektiv være med til at producere en større viden om og forståelse for legens følelsesmæssige funktion for børn.

Der er dog brug for nyere forskning på dette område, og der er særligt brug for mere forskning i, hvordan legens indre, følelsesmæssige processer udspiller sig blandt børn i nutidens dagtilbud. Der er også brug for mere forskning, der belyser, hvordan det pædagogiske personale kan være med til at støtte disse legeprocesser, for, som Schousboe (1993) har vist, er det ikke en selvfølge, at den frie leg uden indblanding fra voksne forløber på en positiv måde for de involverede børn.

Noter

¹ Jeg anvender her betegnelsen "psykodynamisk" som en samlebetegnelse for de dybdepsykologiske retninger, hvor de vigtigste er psykoanalysen fra Freud og den analytiske psykologi fra Jung.

² Som eksempel på omfanget af dette kliniske arbejde med børn og deres familier kan man nævne, at psykoanalytikerens Donald Winnicott (hvis teorier vil blive diskuteret nedenfor) skønsmæssigt har behandlet 60.000 mødre og børn i sine ca. 40 års arbejde ved Paddington Green Children's Hospital i London (Winnicott 1983: xii).

Referencer

- Adamo, S. M. G. 2001. "The house is a boat": A group of children face separation. I: S. M. G. Adamo og M. Rustin, red. *Young Child Observation: A Development in the Theory and Method of Infant Observation*. Karnac Books.
- Andersen, P. Ø. 2013. Det flertydige som (overset) kvalitet? *Gjallerhorn* 17: 15–29.
- Ahrenkiel, A., B. S. Nielsen, C. Schmidt, F. Sommer og N. Warring. 2013. *Daginstitutionsarbejde og pædagogisk faglighed*. Frydenlund.
- Bateman, A., S. Danby og J. Howard. 2013. Living in a broken world: how young children's well-being is supported through playing out their earthquake experiences. *International Journal of Play* 2(3): 202–219.
- Bernstein, S. 2014. Dedalus and Icarus: Thoughts on relations between fathers and adolescent sons. I: E. Perroni, red. *Play: Psychoanalytic Perspectives, Survival and Human Development*. Routledge.
- Briggs, A., red. 2002. *Surviving Space – Papers on Infant Observation*. Karnac Books.
- Dahl, E. K. 1993. Play and the construction of gender in the oedipal child. I: Solnit, A. J., D. Cohen og P. B. Neubauer. 1993. *The Many Meanings of Play: A Psychoanalytic Perspective*. Yale University Press.

- Dunn, M. A. 1993. The peek-a-boo game. *Psychoanalytic Review* 80: 331–339.
- Eisen, G. 1988. *Children and Play in the Holocaust: Games Among the Shadows*. University of Massachusetts Press.
- Erikson, E. 1963. *Childhood and Society*. W. W. Norton.
- Erikson, E. 1977. *Toys and Reasons: Stages in the Ritualization of Experience*. W. W. Norton.
- Fayolle, A.-M. 2014. A participant observation with a boy suffering from a chronic illness. I: S. M. G. Adamo og M. Rustin, red. *Young Child Observation: A Development in the Theory and Method of Infant Observation*. Karnac Books.
- Foss, T. 2009. *Close to the Particular: The Constitution of Knowledge from Case Histories in Psychoanalysis*. Ph.d. afhandling. Faculty of Humanities. Oslo University.
- Freud, A. 1973. *Writings of Anna Freud* 4. International Universities Press Inc.
- Freud, A. 1976. *Writings of Anna Freud* 3. International Universities Press Inc.
- Freud, S. 1922. *Beyond the Pleasure Principle*. London: International Psycho-Analytical.
- Gammelgaard, J. 2015. Psykoanalysens empiri. I: S. Brinkmann og L. Tanggaard, red. *Kvalitative Metoder*. Hans Reitzels Forlag.
- Gitz-Johansen, T. 2009. Barndommens modernisering: Om den autoritære modernitets genkomst. I: S. Højlund, red. *Barndommens organisering – i et dansk institutionsperspektiv*. Roskilde Universitetsforlag.
- Gitz-Johansen, T. 2016a. Jung in education: A review of historical and contemporary contributions from analytical psychology to the field of education. *Journal of Analytical Psychology* 61(3): 365–384.
- Gitz-Johansen, T. 2016b. Den lille galskab: Symboliseringspraksis som en psykodynamisk metode til samspil med den ubevidste psyke. *Psyke & Logos* 1.
- Gitz-Johansen, T. 2017 (under udgivelse). At undersøge 0–2-årige småbørns perspektiver. I: J. Kampmann, K. Rasmussen og H. Warming Nielsen, red. *Interview med børn*. Hans Reitzels Forlag.
- Gray, P. 2013. *Free to Learn*. Basic Books.
- Grue-Sørensen, K. 1966. *Opdragelsens historie* 3. Gyldendals Pædagogiske Bibliotek.
- Haight, W., J. Black, T. Ostler og K. Sheridan. 2006. Pretend play and emotion learning in traumatized mothers and children. I: D. G. Singer, R. M. Golinkoff og K. Hirsh-Pasek, red. *Play = Learning: How Play Motivates and Enhances Children's Cognitive and Social-Emotional Growth*. Oxford University Press.
- Hopp, D. 2014. Creativity and play in the shadow of war: A discussion of The Notebook by Agota Kristof. I: E. Perroni, red. *Play: Psychoanalytic Perspectives, Survival and Human Development*. Routledge.
- Hviid, P. 2016. Legende liv og levende leg. I: D. T. Gravesen, red. *Pædagogik i dagtilbud*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Isaacs, S. 1948. The nature and function of phantasy. *International Journal of Psycho-Analysis* 29: 73–97.
- Jones, G. 2002. *Killing Monsters: Why Children Need Fantasy, Super Heroes, and Make-Believe Violence*. New York: Basic Books.
- Jung, C. G. 1971. *Psychological Types. Collected Works* 6. London: Routledge & Kegan Paul.
- Jung, C. G. 1984. *Erindringer, drømme, tanker*. Lindhardt og Ringhof.
- Kalff, D. M. 2003. *Sandplay: A Psychotherapeutic Approach to the Psyche*. Cloverdale: Temenos Press.
- Kampmann, J. 2009. Barndommens rationalisering og rationering. I: S. Højlund, red. *Barndommens organisering – i et dansk institutionsperspektiv*. Roskilde Universitetsforlag.
- King, R. A. 1993. Cookies for the emperor. I: Solnit, A. J., D. Cohen og P. B. Neubauer. 1993. *The Many Meanings of Play: A Psychoanalytic Perspective*. Yale University Press.
- Klein, M. 1929. Personification in the play of children. *International Journal of Psycho-Analysis* 10:193–204.

- Klein, M. 1930. The importance of symbol-formation in the development of the ego. *International Journal of Psycho-Analysis* 11: 24–39.
- Kragh-Müller, G. 2016. Småbørns udvikling. I: D. T. Gravesen, red. *Pædagogik i dagtilbud*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Kramer, L. 1996. What's real in children's fantasy play?: Fantasy play across the transition to becoming a sibling. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 37(3): 329–337.
- Kristensen, J. E. og S. Bayer, red. 2015a. *Pædagogprofessionens historie og aktualitet, bind 1: Kamp og status*. U Press.
- Kristensen, J. E. og S. Bayer, red. 2015b. *Pædagogprofessionens historie og aktualitet, bind 2: Kald og kundskab*. U Press.
- Køppe, S. 2014. Psykoanalyse. I: S. Køppe og F. Collin, red. *Humanistisk videnskabsteori*. Lindhardt og Ringhof.
- Lowenfeld, M. 1979. *The World Technique*. Allen & Unwin.
- Magagna, J. 2002. Three years of observation with Mrs Bick. I: A. Briggs, red. *Surviving Space: Papers on Infant Observation*. Karnac Books.
- Mehon, E. J. 2004. Playing and working through: A neglected analogy. *The Psychoanalytic Quarterly*, Apr. 73(2): 379–413.
- Midgley, N. 2007. Anna Freud: The Hampstead War Nurseries and the role of the direct observation of children for psychoanalysis. *International Journal of Psychoanalysis* 88: 939–59.
- Munk, Y. 2014. Father's truth-and-lies game. I: E. Perroni, red. *Play: Psychoanalytic Perspectives, Survival and Human Development*. Routledge.
- Myhre, R. 1996. *Grunnlinjer i pedagogikkens historie*. Ad Noam Gyldendal.
- Pellegrini, A., red. 2011. *The Oxford Handbook of the Development of Play*. Oxford University Press.
- Piaget, J. 1969. *Barnets psykiske udvikling*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Porat, R. og B. Meltzer 2014. Images of war and images of peace in sand-play therapy. I: E. Perroni, red. *Play: Psychoanalytic Perspectives, Survival and Human Development*. Routledge.
- Rosner, Y. 2014. Playin in the shadow of the Holocaust: Memories from a hiding place – a personal testimony. I: E. Perroni, red. *Play: Psychoanalytic Perspectives, Survival and Human Development*. Routledge.
- Schousboe, I. 1993. Den onde leg. *Nordisk Psykologi* 45(2).
- Segal, H. 1989. *Klein*. Other Press LLC.
- Solnit, A. J., D. Cohen og P. B. Neubauer. 1993. *The Many Meanings of Play: A Psychoanalytic Perspective*. Yale University Press.
- Sommer, D. 2015. Tidligt i skole eller legende læring? I: J. Klitmøller og D. Sommer, red. *Læring, dannelse og udvikling*. Hans Reitzels Forlag.
- Taubman, P. M. 2011. *Disavowed Knowledge: Psychoanalysis, Education and Teaching*. Routledge.
- Togsverd, L. 2015. *Da kvaliteten kom til småbørnsinstitutionerne*. Ph.d. afhandling. Roskilde Universitet.
- Winnicott, D. W. 1964. *The Child, the Family and the Outside World*. Penguin Books.
- Winnicott, D. W. 1983. *The Piggle: An Account of the Psychoanalytic Treatment of a Little Girl*. Penguin.
- Winnicott, D. W. 1996. *Familien og den individuelle udvikling: Det sande og det falske selv*. Det Lille Forlag.
- Winnicott, D. W. 2003. *Leg og virkelighed*. Hans Reitzel.
- Yeo, B. 2014. The work of playing: A male observer gets to know a little boy whose father is absent. I: S. M. G. Adamo og M. Rustin, red. *Young Child Observation: A Development in the Theory and Method of Infant Observation*. Karnac Books.

Thomas Gitz-Johansen, ph.d., er lektor ved Institut for Mennesker og Teknologi på Roskilde Universitet i Danmark, hvor han bl.a. underviser i pædagogik. Hans primære forskningsområde handler om børn, barndom og børneinstitutioner, og han interesserer sig særligt for emner som leg, fantasi, følelser, relationer og personlighedsudvikling. I øjeblikket forsker han i de yngste børns følelsesmæssige erfaringer og relationer i vuggestuen. Han er desuden seniorkandidat på uddannelsen til jungiansk psykoanalytiker ved Jung Instituttet i København.

Thomas Gitz-Johansen, Roskilde Universitet, Universitetsvej 1, Postboks 260, DK-4000 Roskilde, Danmark. E-mail: gitz@ruc.dk